

**АРХИТЕКТУРА ОБЈЕКАТА КУЛТУРЕ
У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ И СРБИЈИ**
**ARCHITECTURE OF CULTURAL INSTITUTIONS
IN SOCIALIST YUGOSLAVIA AND SERBIA**

ДЕЈАН МИЛИВОЈЕВИЋ*

Апстракт: Наслов овога рада не односи се на дискусију и анализу архитектонских реализација у области изградње установа културе. Истраживање је посвећено неким теоријским радовима који су дискутовали културно-политичке платформе и градитељске концепције програма планирања и реализације мреже установа у којима су се одвијали образовни, забавни и програми културе. У раду се износе критичка опажања везана за текстове архитеката који су објављени у загребачком часопису „Архитектура“ број 158/9 године 1976. У радовима се критички разматрају етички проблеми, статистички подаци, начини финансирања, проблеми архитектонског пројектовања, проблеми одржавања, праћење европских токова у изградњи установа културе и друго. На крају се дискутују два рада архитекте и професора Драгана Илића који се током дугачке професионалне праксе веома посвећено бавио пројектовањем и изградњом великог броја домова културе међу којима је и Дом револуције у Пријеполу.

Кључне речи: *социјализам, Југославија, Србија, култура, домови културе, Драган Илић.*

Abstract: The title of this paper does not refer to the discussion and analysis of architectural realizations in the field of building cultural institutions. The research is dedicated to some theoretical works that discussed cultural-political platforms and architectural concepts of the planning and implementation of the network of institutions in which educational, entertainment, and cultural programs took place. The paper presents critical observations related to the texts of architects that were published in the Zagreb magazine “Arhitektura” No. 158/9 of 1976. The

* др Дејан Миливојевић, професор струковних студија, Академија Западна Србија, Одсек Ужице, Трг Светог Саве 34, Ужице, ORCID 0009-0008-5137-4797, milivojevic.dejan3@gmail.com

papers critically discuss ethical problems, statistical data, methods of financing, problems of architectural design, maintenance problems, monitoring of European trends in the construction of cultural institutions, and more. The course discusses two works by architect and professor Dragan Ilić, who, during his long professional practice, was very dedicated to designing and building a large number of cultural centers, including the House of Revolution in Prijepolje.

Key Words: *socialism, Yugoslavia, culture, cultural centers, Dragan Ilić.*

1. Увод

Са данашње дистанце културна политика која је обележила епоху социјалистичког друштвеног уређења делује нестварана. Ова тврдња је тим пре оправдана јер нас од распада социјалистичког система вредности дели свега 35 година. То је у процесима историје развоја државности занемарљив али не и обавезно небитан период. Политика Брозове Југославије је одмах поставила темеље свога развоја, а то су *електрификација, урбанизација и индустријализација*. Морамо истаћи да је процес теоретски осмишљен веома развојно са амбицијама убрзаног достизања економских и других вредности развијенијих земаља. У том процесу посебна брига усмерена је ка социјалној политици а у тим оквирима и према доступности културе и то са значајним усмерењем ка људима из света свакодневног, радничког живота. Програм културне еманципације није се односио само на развијање навика и способности перцепције дела професионалних уметника, већ и много више ка развијању личних потенцијала сваког радног човека у оквирима његових интересовања. У својој основи идеја је била племенита и требало је да се створе услови за сопствени непрекидан развој кроз образовање, социјализацију, друштвене игре, неговање старих заната и локалних традиција попут фолклора, ручних радова и друго. Међутим, као што то често бива, једна изворно квалитетна идеја прерастала је често у мегаломанију и такмичење локалних политичких вођа при чему су се занемаривале основне тековине процеса: 1) непрекинут рад на личном усавршавању и тиме превладавању социјалних и образовних разлика; 2) културно узајамно поверење и размена између различитих етничких и религијских припадности и 3) величање снаге пролетаријата који вођен интернационалном идејом треба да превлада сваки јаз, а посебно отуђење човека од свакодневног живота. На крају, морамо имати у виду да је почетни полет у изградњи социјалистичке заједнице трпео разне кризе и одређене промене курсева што је било нужно како би се теоријска идеја прилагодила стварним

околностима. У том смислу радном народу је често недостајало времена (а и воље за бављења образовним, културним и забавним програмима) обзиром да су заједничке трпезарије, перионице и друго изгубиле свој смисао у односу на потребе осавремењавања и персонализације живота те је породица поред пролетерских задатака била оптерећена и пословима домаћинства. Нарочито су улогу у том процесу имале раније навике досељеног сеоског становништва које је остало привржено задужењима око родитељских домаћинстава. У суштини хипотеза процеса еманципације и револуције подразумевала је готово утопијски карактер везан за унапред утврђен државни тоталитет у односу према расположивом времену и активностима сваког појединца. Тако су домови културе имали највећу улогу у окупљању младих, а они су располагали са довољно слободног времена, у разне секције и око разних музичких, филмских и позоришних догађања и тиме је створено више генерација које су модификовале почетну идеју и прилагодили је себи. У целини, институције су омогућавале креативност, а те нове генерације увеле су у културни живот разне новине као што су на пример цез, рок и поп култура и различити видови уметничког израза. Те, у бити, урбане генерације, готово потпуно ослобођене од ксенофобије и других малигних политичких појава, на жалост нису успеле да надвладају искривљене поруке пробуђених мржњи и политикантски усмерених тумача историје словенских народа на Балканском полуострву што је изашло на површину у периоду распада СФРЈ. Након тога, од 2000-те године у целини нејасна и колебљива политичка елита је током протеклих двадесет пет година непрестано имала шизофрену концепцију: формално демократизација и национални циљеви а суштински лично богаћење. На жалост, данас, о циљевима социјалне правде и бриге, заједничким свакодневним интересима за јавне просторе и колективни дух, о еманципацији, култури, ретко иступају и лево оријентисане опције. То сведочи о дубокој кризи коју живимо.

Међутим, није у идеји општеномодног уздизања било све како треба. Након ослобођења идеолози комунизма су феномен културне еманципације и просвећености супротставили феномену религије. Тако да су верски храмови, који су вековима важили за центре социјализације, једнакости у вишем, етеричном смислу и духовне посвећености, при чему се мисли на уздизање и оплемењивање духа, постали више-мање непожељни, чак се неговање религијских осећања сматрало контра-револуционарним. Потискивана је цивилизацијска тековина која је уједно била израз припадности одређеној вери, а тиме и посебности неког народа или етничке групе. Једноставно речено, религија се супротстављала идеологији која је имала амбицију да у извесном смислу буде

изнад ње. Веровало се да ће се нова Југославија изградити као друштво у којем не постоје религијске и социјалне баријере и да ће тим начином бити обезбеђено чврсто јединство врло комплексне етничко-антрополошке-верске-културолошке и економске карте јужно-словенских народа. Конципирана је једноставна формула: (братство и јединство + економска равноправност и солидарност) - религиозна разнородност = стабилност. Важну улогу у тој дерелигизацији имали су домови културе, задружни домови, домови омладине, раднички универзитети, а најважнију партијска припадност. То је свакако била несмотрена политичка визија јер се сукобљавала са природним осећањем човека да свет природе и њених закона (флора и фауна) као и свет ствари, дакле физички свет који чини наш објективни живот и оно што га непосредно представља, а ту се проналази и култура, дакле нису довољни да би се успоставила духовна равнотежа са тегобним свакодневним животом као и његова надоградња. Андрија Мутњаковић о томе износи занимљиво гледиште у којем констатује да је брижљиво осмишљен систем жупа, парохија, махала, у њиховој историјској целовитости, још увек недостигнут у концепту идеји и улози социјалистичких друштвених центара, односно, домова културе [1]. Комунисти су врло комплексно спроводили акцију својих револуционарних циљева, с почетка делујући врло благотворно а у многим аспектима и кључно у односу на укупно освешћивање народних маса, како се тада говорило. Њихов програм изградње културно-образовно-васпитно-забавних центара био је замашан и целовит и више од тога, прецизно испланиран. Истакли смо, међутим да је идеја идеолога комунизма у пракси била различито и понекад настрано интерпретирана. У неку руку комунисти су се користили општим моралним, па и религиозним (хришћанским) идејама: борба, жртва, коначна победа, слобода и право сваког појединца да се изрази кроз лична интересовања, борба против отуђења и ширење братства и јединства, односно човекољубља без обзира на верску и расну припадност. Али без религије. Поред тога комунисти су у потпуности елиминисали из колективног памћења грађанску елиту и њихов велики допринос у развоју цивилног друштва. На жалост и улога појединих суверена (краљица Марије Карађорђевић) као хуманиста и великих добротвора избрисана је из јавности. Предочена разматрања као и многа неисписана говоре нам о пропасти комунизма која се одиграла већ у тренутку његовог уздизања, након 1945. године, а све из страха, реваншизма, и прикривеног малограђанског менталитета неких његових идеолога. Свакако да је међусобно неповерење грађанско-монархистичке елите и идеје комунизма нарочито изазвала диктатура краља Александра I Карађорђевића која је нарочито била анти-комунистичка а на коју је он као

војник, у извесном смислу, био и принуђен. Политичка беспућа ових простора воде нас ка несигурним претпоставкама и још несигурнијим закључцима шта би било да је било...на крају, од 1991.године држава југословенских народа (1918-1991) се коначно распала током врло суровог грађанског и верског рата. Оба суверена и краљ Александар I и маршал Јосип Броз имали су основну гео-политичку идеју, очување Југославије. Оба су се сурово обрачунавали са супротним идејама државног уређења: монархија насупротив социјализма и обратно. Тако је Југославија постала таоцем неуспешних политика њеног очувања.

2. Програм развоја домова културе у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији

Мирко Маретић истиче историјску компоненту значаја културних традиција истичући да је једна од централних функција града одувек, од античких агора, била култура. То је занимљиво позивање на традицију антике када је сцена градског живота била обележена културним институцијама: позоришта, библиотеке, школе, јавност говора и учешћа у политичком животу. Таква парадигма градског центра погодовала је комунистичком поретку уз мањкавост права на политички плурализам. Такође Маретић прогнозира да ће у будућности 70% грађана Југославије живети у градовима. А градови ће бити планирани тако да се институције културе развијају децентралистички, односно традиционални градски центар као културно, административно и политичко средиште неће више бити једини привилеговани носилац доступности културе. Да би се то спровело било би потребно да се дом културе јавља у центрима градских општина (секундарни центри) а то су заједнице бројности од 3000-15.000 становника. Разрађивана је пирамидална шема дисперзије културних средишта од оних најважнијих, који остају у историјском центру, до оних у стамбеним заједницама са 5-10.000 становника. Разматран је низ локацијских услова везаних за положај и функцију дома културе. Домови културе били би у центрима стамбених заједница. Од значаја су удаљеност, приступачност, смештај уз пешачку улицу или трг, квалитетан амбијент по могућности близу парка и уз обезбеђен довољан број паркинг места. Локације уз бучне магистрале и у близини железничких постројења нису биле пожељне. Поред тога, пожељно је да се функција дома културе не издваја на посебним локацијама као изолована целина већ да се повеже са осталим централним садржајима. Дом културе неизоставно треба да има дворану у коју може да стане 3-5% становништва односно и до 10% мањих градова или сеоских насеља. Као норматив прихваћена је пропорција 20-30м² за

1.000 становника. Програм већег дома културе или друштвено културног центра треба да садржи већу вишенаменску дворану, малу дворану, изложбену дворану, читаоницу са библиотеком, просторије разних секција, просторије за друштvene и политичке организације, летњу позорницу, спортску дворану и затворени базен. Овакав комплексни програм није предвиђан за сеоске домове културе који би требали да садрже дворану, читаоницу са библиотеком, просторије друштвено-политичких организација, једну или неколико трговина. Саобразно величини насеља и његовом урбаном или руралном амбијенту градили би се домови следећих категорија: мали са двораном 200-300 места, средњи са двораном 400-500 места и велики са двораном 600-700 места а изузетно и са 1.000-1.200 места. Посебно је истицана судбина градског човека као отуђеног од могућности да се потврди и реализује као друштвено биће, да искаже своју креативност, организује своју доколицу и успостави контакте са другима. Тако су домови културе имали велики значај за циљеве социјалистичко-самоуправног друштва које је декларисало право и слободу сваког појединца да се изрази кроз сопствени ментални садржај. У циљу спровођења програма изградње домова културе вршене су анкете које су показале заинтересованост грађана највише за културно-забавне приредбе. Идеја изградње домова културе није се увек реализовала према концепту једна стамбена заједница један дом културе. Разлози су били финансијске природе јер су програми домова били комплексни а изградња скупа [2].

Без сумње да је концепт изградње домова културе био раскошан и преамбициозан. Поред изградње требало је поставити и питање одржавања и унапређења како структуре зграда тако и програма рада. Очигледно да је било неопходно пронаћи систем финансирања и он се најчешће спроводио путем самодоприноса грађана уз неопходно учешће републичких власти. Међутим, касније одржавање није се могло финансирати на такав начин. Критички тонови упућени у правцу бољег искориштења јавних просторних капацитета били су присутни, али се није све завршавало на томе: понуђени су предлози како се истовремено може рационализовати потреба за неке од програма рада домова културе у објектима образовања, школама. Анализом је утврђено да су просторни капацитет и организација школских зграда погодни и за обављање функција окупљања, забаве и рада у секцијама чији би се рад иначе одвијао у посебним зградама, домовима културе. Ако би школска зграда имала такву, поливалентну функцију, што је могуће уз релативно мале интервенције, односно унапређења флексибилности њених простора, избегли би се велики финансијски трошкови а школске зграде би у дневном циклусу биле боље искоришћене [3].

Аналізу могућности да школске зграде задовоље и потребе друштвених домова приказао је Андрија Мутњаковић. Он је установио да се школска зграда може користити у периоду од 7-22 сата, односно 15 сати током дана. У оквиру тог временског распона могле би се одвијати и функције дома културе, како забавне тако и образовне [1].

Домови културе нису били карактеристика само југословенског друштвеног система. Знамо да ни социјалистичка идеја није била приступачна једино једнопартијским системима. Диљем Европе државама су управљале лево оријентисане владе. Слободно можемо рећи да је у Европи постојала идеја децентрализације културе и да су принципи једнакости доступности културно-уметнички-образовним тековинама били саставни део многих европских политика. О томе нам извештава Божидар Рашица позивајући се на ситуацију у Француској и лево оријентисаног министра културе Andre Malroa. Међутим, процес који је захватио цело француско друштво није се ослањао на аматеризам већ на највиши професионализам. Социолози су сматрали да је неопходна дубља анализа социолошке структуре а аутор текста упозорава да је стварање институција домова културе носи и опасност јер се тиме доводи до комерцијализације читавог пројекта што није био изворни циљ. Потребно је развити спонтана интересовања која произилазе из богате културне баштине или личних афинитета грађана. Потребно је продубити естетску, социолошку и друштвену форму. Осврћући се на пројектантски проблем остаје питање да ли смо сконцентрисани на програм, формалне захтеве или суштинске? Закључак је био да се још није искристалисао суштински поглед на просторну артикулацију сложеног задатка пројектовања стедишта културе и разоноде [4].

Покушај дефинисања и рационализовања управо програмског односа архитектуре према задатку израда нацрта за зграде домова изразио је Слободан Јовановић сматрајући да је то просторна и организациона структура која треба да буде жижа активности срастања и деловања на подручију културе која треба да буде епицентар деловања „свих оних унутрашњих сила које се супротстављају процесу отуђења“.¹ Правилан закључак да се процес рада дома културе може једино исправно тумачити ако мотивише стваралачку измену човека поставља и суштинско питање физичких оквира који такву измену треба да испрате. Колико је битна и да ли је битна архитектонска концепција зграда домова културе и како извршити оцену понуђених решења архитектата? Претходна питања захтевају дубљу анализу постављену у широки теоријско-техничко-технолошки контекст [5]. По свом карактеру стваралаштво архитектата тежи ка маштовитим решењима,

¹ J. Slobodan, „Domovi kulture – spomenici kulture“, *Arhitektura* 158/9 (1976), 41.

моменат обликовања је за визије архитеката веома битан, али се може замерити, на шта се указује, да се управо тај, у неку руку једини релативно уметнички елеменат архитектонског пројектовања схвата превише слободно [4]. Морамо признати да су домови културе заиста у већем броју случајева изражавали обликовне потенцијале аутора који су у пластичном изразу и претеривали. Са друге стране, сама програмска структура упућивала је на необичну и компликовану форму. Слободан Јовановић истиче да дом културе не може бити типски пројекат израђен на апстрактним поставкама и изван реалности и околности амбијента и средине. Такође подсећа да се у Војводини *Спомен библиотека у Пригревици* доказала као дом културе више него неки који су тако декларисани. Затим спомиње и дворца у селу Бајша у околини Суботице који је адаптиран и који је тиме добио управо потребне слојеве који га сврставају у прави и целовити културни простор. У том контексту спомиње и трансформацију градске куће у Суботици [5]. Очигледно да је интенција Слободана Јовановића заснована на темељима препознатљивог архитектонско-урбанистичког окружења које провоцира културне садржаје па предлаже да се у том смислу приступа пројектовању нових домовна културе на начин путем којег би се архитектонски израз саобразио савременост са претпоставкама корисника о томе какав амбијент доприноси функцији дома културе. Тако се дотакао и једног од темељних питања архитектуре: како је могуће транспоновати архитектонски израз саобразно менталном свету корисника, дакле, питање избора форме и њене подобности. Односно шта модерност доноси и које су консеквенце њене превелике експресивности на уштрб једноставности и присности.

Професор Драган Илић је током професионалне каријере био посвећен теми и дешавањима у струци која су се односила на зграде масовне културе односно домове културе. Тако је, истражујући ту тему, констатовао да је 1969. године у Републици Србији постојало преко хиљаду зграда у овој категорији при чему се узимају у обзир домови културе, домови омладине, задружни домови, домови Југословенске народне армије, сеоски домови, народни универзитети, соколски домови итд; највећи број је изграђен на сеоским територијама. По свој прилици да је политика еманципације сеоског становништва била велика. Поред културног преображаја у селима се одвијала и аграрна реформа уз много поступака који ће касније показати нецелисходност. Дом културе или задружни дом био је и урбанистички репрезентативни репер сеоског насеља. Често се у том погледу претеривало па су задружни домови били нерационално и преамбициозно пројектовани. Многи од њих су у каснијем периоду и пропадали како физички тако и функционално. Та експанзија изградње одвијала се упоредо

са убрзаним развојем Југославије: током 1946. и 1947. године обновљено је око 80% индустрије која је постојала 1939. године. Већ 1956. године укупно стање индустрије било је 2,5 пута веће него из 1939. године а 1956. повећање износи 5.16 пута. Потреба друштва да испрати огромне привредне резултате била је усмерена ка додатном образовању народних маса па се приступило изградњи радничких и техничких универзитета. Податак да се у периоду 1957-1961. годишње у индустрију укључивало око 100.000 радника а да је за период 1967. било предвиђено још 350.000 квалификованих, 80.000 висококвалификованих и 18.000 радника са средњом спремом сведочи о озбиљно реализованом процесу индустријализације земље. Последице су у појединим областима биле катастрофалне обзиром да је трансформацију земље из индустријски и урбано неразвијене у урбанизовану и индустријски развијену пратило низ конфликтних ситуација у погледу урбанистичке регулативе и могућности грађевинске оперативе да о кратким роковима реализује обиман програм изградње у свим областима: од становања, преко школства, туризма, културе, индустрије, саобраћаја, енергетске инфраструктуре итд. Реформа се спроводила некритички и експанзивно. До 1960. године изграђена су или адаптирана 174 народна универзитета, 84 радничка универзитета 30 културно-уметничких центара и око 2.500 библиотека. Судар функције домова културе и задружних домова са новим специјализованим институцијама довело је до њиховог гашења, пропадања или летаргичног функционисања. Упркос свему домови културе су наставили да се изграђују за потребе обављања функција културе, забаве, образовања одраслих. Међутим, пројектовање и изградња домова културе испраћена је многим недостацима као што су неповољне локације, нестручност пројектаната и извођача, недореченост финансирања која је за последицу имала недовршеност домова, затим и изостављање принципа вишенаменски осмишљеног коришћења просторних капацитета, односно нерационално пројектовање. Инсталациона опрема и примењени материјали били су застарели. Поред техничких и економских замерки уочене су и друге као што су недостатак одговарајућег административно-управног кадра, затим и изостанак педагошко-психолошког утицаја на одређивање облика и величина појединих просторија.

Професор Илић стога поставља питање: „Шта је то дом културе?“. Као обухватна дефиниција прихвата се да је он у основи центар социјализације становника насеља кроз забаву, културу, хоби, разоноду, али и кроз културно-уметничко уздизање, политичко деловање и образовање. На крају, Илић износи шест тачака о томе шта је дом културе:

1. Место за окупљање људи одређене територијалне јединице у њиховом слободном времену.
2. Место у коме корисници дома имају могућност да се активирају и где се стимулише њихово активно учешће у раду дома.
3. Установа са вишеструким разнородним активностима.
4. Основни центар културно-забавног живота.
5. Основни центар образовне активности.
6. Центар за политичку активност.

Професор Илић сажима у виду једног хипотетичког прегледа шта би се то све од активности могло организовати у домовима:

1. мануелне активности: корицење, корпарство, плетарство;
2. мануелно-уметничке активности: мозаик, сликарство, скулптура, керамика, графика;
3. уметничке активности: драма, балет, ритмика, фолклор, хор, оркестар;
4. техничко-зnanствене активности: радио-аматерство, моделарство, књиговодство, дактилографија, стенографија, фотографија;
5. културне активности: библиотека, дискотека, књижевни састанци, изложбе, посете музејима, филмске и позоришне представе, ревије;
6. друштвено-политичке активности, политички скупови, друштвени скупови и тд;
7. интелектуалне активности: алфаветски течајеви, курсеви страних језика, курсеви за унапређење земљорадње, воћарства, живинарства и тд;
8. спортске активности: шах, стони тенис, билијар, друштвене игре, лака гимнастика, бокс, цудо, кошарка, одбојка;
9. рекреативне активности: излети, планинарење, рибарење, спелологија, кајак.

У анализама се примећује да професор Илић велику пажњу поклања статистичким подацима који се односе на величину насеља и миграционе феномене. Раније смо истакли податке везане за убрзани развој индустрије. То свакако има значаја на више начина. Праћењем миграција могу се предвидети локације будућих домова културе и њихова величина, програм. Затим, миграције доводе до мешавина култура и навика што је од значаја приликом структурирања програма дома културе обзиром да он треба да обезбеди социјализацију свих становника без обзира на традицију, културу, језик, расу, вероисповест и образовни ниво. У том смислу могу се развијати и програми деловања дома културе. За примарно деловање домова посебно је битна чињеница да је, према

табели статистичких података из 1961.године, био висок проценат неписмених у Републици Србији. То је и усмеравало деловање домова на плану основног општег образовања.

ТАБЕЛА 1

	без школе	четири разреда основне школе	основна и непотпуна средња школа	Средња, виша и висока школа
СР СРБИЈА	35,3%	48,0%	11,6%	4,9%
Ужа србија	35,9%	47,6%	10,8%	5,6%
Војводина	24,3%	55,2%	15,9%	4,3%
Космет	57,1 %	34,7%	5,9%	2,2%

Табела 1, према: Илић 1969: 25.

Очигледно, домови културе, посебно на сеоским и неразвијеним подручјима попут Космета могли би имати предсудну улогу у описмењавању а потом и у развоју креативних потенцијала становништва а с обзиром на планове еманципације, индустријализације и урбанизације. Професор Илић закључује да су статистички подаци од великог значаја и да би се на основу њих требале изградити демографске, социолошке, економске и друге карте Србије на којима ће бити приказане нијансе по овим питањима. То би била подлога на основу које би се могло приступити планирању мреже ових установа. Затим, ове карте обезбедиле би рационалан ослонац за састављање грађевинских програма и пројектних задатака. При свему он не игнорише и савремена средства комуникације попут радија и телевизије.

Разматрајући поље архитектонског пројектовања, а у вези са комплексним делатним програмима које треба да спроведу домови културе, Илић је дао одговарајуће групе просторија које може садржати дом:

1. група просторија за разоноду: дворана за игрању, телевизију, изложбе, друштвене игре и сл.
2. група просторија за масовни рад: велика и мала дворана за позоришне и филмске представе, летња позорница, дечје позориште уз све пратеће просторије;
3. група просторија за образовну активност, учионице, слушаонице, радионице, атељеи, лабораторије;

4. група просторија за индивидуални рад: билиотека, дискотека;
5. група просторија за администрацију;
6. група просторија за спортске активности;
7. група просторија за угоститељство.

Апстрактно постављен функционални архитектонски план је модел који испуњава све захтеве предвиђене за будући простор, али као такав није у могућности да одговори на тему конкретног пројектовања. Из тог разлога се пројектантске концепције, пре свега, морају узети за избор места градње које, према Илићу, треба да обезбеди:

1. хигијенске услове,
2. комунално-техничке,
3. економске,
4. урбанистичке.

Када се мозаик свих предње разматраних чињеница, почевши од политичког програма државе, преко социолошких, демографских, локацијских, економских, техничко-технолошких условљености, преко дефинисања шта је дом културе, које активности и за кога у њему треба предвидети, архитекта приступа разрешењу функционалних детерминанти. Функционалне детерминанте омогућују да се специфичност неког грађевинско-архитектонског пројекта рационализује. Из њих проистиче рад на формирања правилника о димензијама, опреми и наменама површина, као и правила о груписању површина по сродности; како је у питању конструисање извесног система, тако је од прворазредног значаја трасирање повезујућих трајекторија на рационалан начин. Професор Илић је, бавећи се облашћу архитектонске анализе везано за зграде са садржајима културе и образовања, изоловао три категорије просторија које сачињавају делатност дома, при томе је посебно обратио пажњу да су корисници одрасле особе:

1. разонода,
2. културно уздизање,
3. образовање.

Професор Илић систематизује своја истраживања и практичан рад на проблему пројектовања домова у следећој табели:

ТАБЕЛА 2

		КАТЕГОРИЈЕ	АКТИВНОСТИ			
		разонода	културно	уздизање	образовање	
Метод рада	масовни	Сала за игранке, телевизија, друштвене игре	Позоришна и биоскопска сала, дечје позориште, летња позорница	Изложбене просторије	Аудиторију ми слушаонице	учионице
	групни	Билијар, стони тенис, цудо, балет, кошарка, одбојка, гимнастика, ритмика	Сала за пробе КУД-а	Драмске секције, гардеробе извођача	Радиоамате р,механичар , шивење, столарска	Вајарски и сликарски атеље, керамичар, фотолаборатор ија, плетарство, књиговезница
	индивидуал ни				дечје читаонице дискотека	читаонице за одрасле и омладину
Опште просторије		Ветробрани Вестибили Кинокабина Позорнице кулисе		Гардеробе, бифе, ресторан, фоаје		
		бучне просторије		полубучне просторије		тихе просторије

Табела 2, према: Илић 1969: 26.

У систематизацији професор Илић додаје и следеће групе просторија:

ГРУПА ПРОСТОРИЈА ЗА АДМИНИСТРАЦИЈУ

ГРУПА ПРОСТОРИЈА ЗА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

ГРУПА ПРОСТОРИЈА ЗА УГОСТИТЕЉСТВО

ГРУПА ПРОСТОРИЈА ЗА ПРЕНОЋИШТА

ГРУПА ЕКОНОМСКО-ТЕХНИЧКИХ ПРОСТОРИЈА

СТАНОВИ

ГРУПА ПРОСТОРИЈА ЗА ПОМОЋ ДОМАЋИНСТВУ

ГРУПА ПРОСТОРИЈА ЗА СПОРТСКЕ АКТИВНОСТИ

АМБУЛАНТА

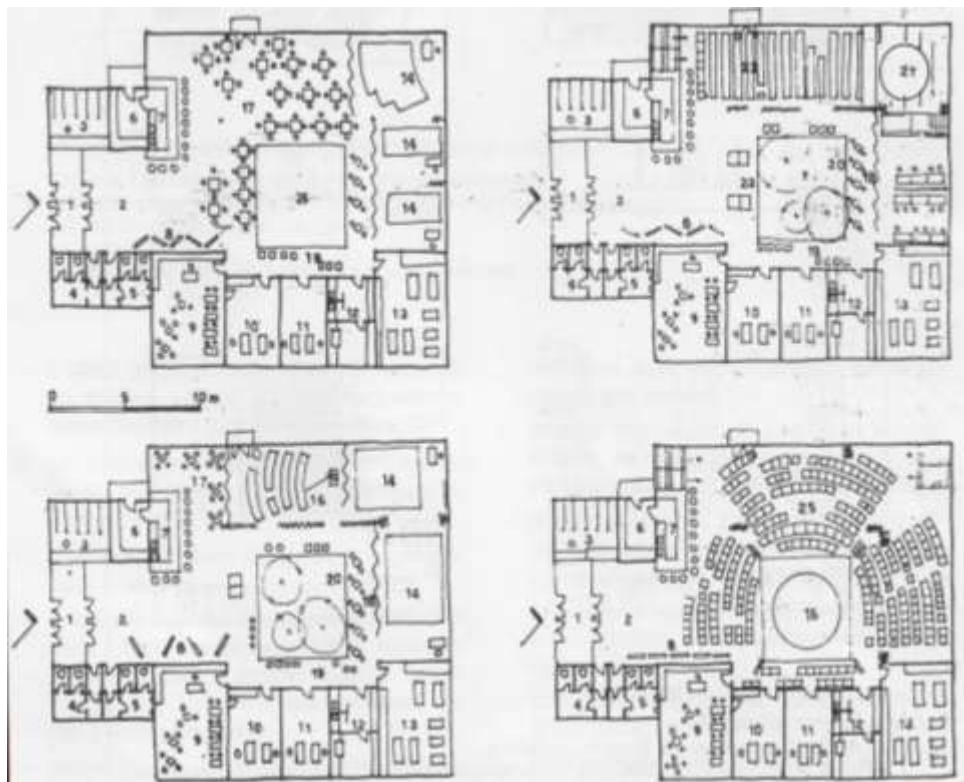
СОЦИЈАЛНЕ УСТАНОВЕ

На основу сагледавања укупне функционалне шеме, Илић рационализује организацију простора не само по основу сродних намена већ и према бучности. Он издваја два начина како компоновати ове многобројне и сложене функције у прецизно дефинисане планове градње. **Прва концепција** ослања се на одвајање појединих функционалних група у засебне целине са могућношћу независног рада. Овакав концепт сходан је градским домовима обзиром да неке функционалне групе попут позоришта или биоскопске сале раде сваког радног дана а често и током целог дана. Те намене практично немају везе са осталим деловима зграде.

Друга концепција састоји се у сажимању свих функционалних група у један волумен. Свакако да су домови културе инвестиционо и техничко- технолошки сложени пројекти па је стога потребно унапред, током пројектовања, осмислити могућност фазне изградње. Ма колико је етапност у изградњи требала да има позитивне последице, констатује професор Илић, у пракси се дешавало да не постоји могућност хоризонталног ни вертикалног развоја. Затим, приликом пројектовања домова са етапном изградњом дешавало се да није извршен правилан избор просторија које чине једну етапу изградње па је то доводило до ометеног рада изграђеног дела.

Догађало се да поједине етапе не представљају архитектонско-композицијски утисак завршеног дела. Поред тога било је и других промашаја у етапној изградњи. Код етапне изградње, посебно наглашава професор Илић, пројекат се израђује као целина при чему свака етапа треба да представља целину у архитектонско експлоатационом смислу. Као посебну вештину, коју треба као пројектант савладати, професор Илић истиче пројектовање вишенамених просторија. То је веома рационалан приступ посебно за мање домове и подразумева флексибилне преграде с помоћу којих би се могле просторије, по потреби, повезивати у веће површине а све у зависности од тренутне намене.

Он је своје разматрање о концепту вишенамених просторија поткрепио у *Студији дома културе за насеља у Србији*. Под споменутиим насловом приложене су скице с помоћу којих је професор Илић разјаснио своја истраживања на практичном задатку: он је конструисао модел концепт-шему која задовољава различите опције организације дома културе у зависности од његовог програма [6] (слика бр.1).



Слика 1: Драган Илић, студија дома културе за сеоска насеља у Србији, пример вишеструке намене просторија у дому културе; према: Илић 1969: 27.

Легенда: 1 ветробран, 2 вестибил, 3 гардероба, благајна, 4 женски тоалет, 5 мушки тоалет, 6 остава бифеа, 7 бифе, 8 простор за изложбе, 9 читаоница, 10-11 канцеларија, 12 фотолабораторија, 13 моделарска радионица, 14 учионица, 15 позорница, 16 телевизија, 17 ресторан, 18 шах, 19 окупљање, разговори, 20 атријум, 21 позорница, 22 сала са 100 седишта, 23 друштвене игре, 24 простор за игру, 25 тотал театар са око 280-300 седишта.

Други његов значајан рад под насловом *Вишеструка намена просторија у домовима културе* објављен је седам година касније. У том раду професор Илић је елаборирао и допунио своја ранија разматрања проблематике пројектовања домова културе. Он истиче да је планиран динамичан културни развој Србије до 1980. године. То је подразумевало проширење мреже културних установа, модернизовање организација и метода рада културних установа, формирање нових и проширење постојећих објеката културе, укључење свих слојева становништва у културне активности, слободан и свестран развој националних

култура. Саобразно постављеној политици пресудно је битан развитак масовних културних делатности. Рационализујући све комплексније захтеве постављене за успешну будућност установа културе, професор Илић је предложио рад на утврђивању реалних стандарда које је груписао на следећи начин:

- просторни капацитети,
- кадрови,
- културна продукција,
- културна потрошња,
- економско-финансијско пословање,
- функционална опремљеност установа и објеката
- степен експлоатације капацитета и потенцијала,
- техничка опремљеност и тд.

Аналитички приступ довео би до пожељних последица у погледу:

1. установљења и спровођења реалне политике планирања, експлоатације и реализације у области културе;
2. рационализација у планирању финансијских конструкција чиме би се избегла до тадашња честа кампањска пракса;
3. правилног дефинисања рада установа културе;
4. правилнијег делокруга рада тих установа.

Професор Илић истиче да би се строжијом планском активношћу, која би нужно морала бити заснована на рационалним теоријским претпоставкама, изгубио јаз између теорије и праксе. Односно, жеље, могућности и реалност морали би бити предвидиви а тиме би се склопови зграда намењени домовима културе пројектовали правилно, сврсисходно и темељно што, како он истиче, у ранијој пракси није био чест случај. Образлажући осврт на проблеме из претходног тродеценијског искуства он уочава тешкоће које је поделио у неколико група:

1. тешкоће идеолошко-политичке природе,
2. тешкоће услед недовољног мониторинга у области друштвених кретања и науке што је од значаја за правилно планирање мреже тих установа и њиховог архитектонског програма,
3. тешкоће услед неадекватног и застарелог пројектантског приступа.

Професор Илић посебно истиче неповољност рокова за израду техничке документације, недовољна стручност лица и организација које учествују у

пројектантском процесу, изостанак сарадње архитекте пројектанта са другим стручњацима и установама, лош положај дома културе у односу на насеље, недовршеност зграда услед лоше финансијске конструкције, зграде домова се често пројектују као неадаптибилне, нема примера зграде дома културе у којем је предвиђена вишенаменска прилагодљивост простора, користе се застарели материјали, изостанак савремених инсталација и опреме. Поред тога констатује се да се домови културе често изнајмљују за делатности које нису повезане са културом, затим, након оснивања ретко се делатност домова проширује, осавремењује, обогаћује и на крају занемарује се педагошко-психолошки аспект рада домова културе.

На самом крају, професор Илић се осврће на значај пројектовања сажетих решења функције. То омогућава да се цео систем помоћних просторија користи за све намене дома. Ту спадају гардеробе, тоалети, билетарнице, улазни вестибил и хол [5]. То је објаснио у шемама приказаним на слици број 1.

4. Закључак

Институције културе могу бити кохезиони фактор у друштвима изразитих верских и културних разлика. Оне би својим програмским деловањем могле успешно утицати на неутрализацију многих подела јер теже међусобној размени и интернационализацији културних тековина што као позитивну последицу носи узајамно уважавање и поштовање разлика. Поред тога њихова улога у образовању и самореализацији становништва, кроз деловање многих секција, свакако је имала и може још увек имати позитивне последице на плану самореализације појединаца и група. Свесна политика организованог процеса изградње домова културе, као храмова напретка и еманципације становништва, подразумевала је озбиљан приступ у односу на низ архитектонско-урбанистичких премиса: од локације, преко околног амбијента, програмског садржаја и архитектонске организације простора до форме која је својом појавношћу требала да упути на значај институције. У периоду социјалистичке Југославије и Србије изграђен је огроман број домова културе од којих су многи значајни као успешне архитектуре и као репери насеља или града. Проблематиком изградње домова бавили су се југословенски стручњаци разних области а нарочито архитекти. Прегледом извесног броја писаних радова на тему домова културе закључујемо сложеност проблема њиховог пројектовања, уочавамо негативне критике али и предлоге о унапређењу праксе њиховог планирања, пројектовања и изградње. Предлажемо, као закључак, поновно преиспитивање њихове улоге која би морала у већој мери излазити изван

локалних оквира и тиме би се значајно повећала динамика размене идеја, достигнућа, успостављања заједничких програма. Постојећи грађевински фонд треба технички и технолошки унапредити. Такође у савременим условима не може се очекивати искључиво буџетско финансирање већ се морају правити атрактивни комерцијални програми. На крају, ранија едукација у области политичке културе није ни данас занемарљива али у околностима демократских промена за разлику од једнопартијског система пређашњег периода.

Литература

- [1] A. Mutnjaković, Moguća polivalentnost funkcija prodstora edukacije i društvenog života, *Arhitektura*, 158/9 (1976), 43-45.
- [2] M. Maretić, Domovi kulture kao dio funkcije gradskih centara, *Arhitektura*, 158/9 (1976), 28-30.
- [3] D. Nola, Škola kao edukativni i kulturni centar, *Arhitektura* 158/9 (1976), 31-32.
- [4] B. Rašica, Arhitekt i dom kulture, *Arhitektura*, 158/9 (1976), 33-34.
- [5] S. Jovanović, Domovi kulture-spomenici kulture, *Arhitektura*, 158/9 (1976), 41-42.
- [6] Д. Илић, Домови културе у Социјалистичкој Републици Србији, *Саопштења*, 2 (1969), 20-28.
- [7] D. Ilić, Višestruka namena prostorija u domovima kulture, *Arhitektura*, 158/9 (1976), 51-55.